

DOI 10.15407/kraieznavstvo2022.01-02.032

УДК 657.62:368.03

Дмитрій Ніколайчук (м. Київ)

кандидат історичних наук, науковий співробітник,

відділ історії України XIX – початку XX ст.,

Інститут історії України НАН України

Email: nikolaychuk800@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4836-1070>

Херсонське товариство взаємного страхування від вогню: організація та діяльність страхової установи українського міста наприкінці XIX – на початку XX ст.

У статті на основі архівних джерел розглядається питання функціонування у губерньському центрі на півдні України товариства взаємного страхування від вогню. На основі статистичних даних та статуті Херсонського товариства взаємного страхування від вогню розкрито історію заснування, особливості функціонування, стратегію діяльності одного із видів товариства взаємодопомоги. Автор аналізує історію зростання товариства, причини успіху та «застою» у діяльності ХТВС. Було встановлено, що основними клієнтами були домовласники. При цьому територіально застраховане майно, у більшості випадків, знаходилося на окраїнах міста, що являлося, у зв'язку із високою ймовірністю пожеж, більш «небезпечним портфелем». Саме у таких районах приватні компанії не хотіли здійснювати страхових операцій як з точки зору безпеки пожеж, так і з точки зору практичності. Херсонське товариство взаємного страхування від вогню функціонувало на засадах добровільності та взаємності, а не на комерційному інтересі, й забезпечувало покладену на нього мету – убезпечити містян Херсона від збитків завданих під час пожеж. Водночас, ХТВС не змогло у повній мірі справлятися з тими викликами, які були спричинені зі збільшенням користувачів їхніми послугами, що у майбутньому призвело до фінансових труднощів і потреби у реорганізації роботи товариством.

Ключові слова: Херсон, страхове товариство, страхування від вогню, товариство взаємодопомоги.

Dmytrii Nikolaichyk (Kyiv)

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),

Researcher, Department of the History of Ukraine XIX —

early XX century, Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine

Email: nikolaychuk800@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4836-1070>

Kherson Society of Mutual Fire Insurance: organization and activity of the insurance institution of the Ukrainian city at the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries

The article, based on archival sources, examines the functioning of the mutual fire insurance company in the provincial center in the south of Ukraine. On the basis of statistical data and the charter of the Kherson Mutual Fire Insurance Company, the history of its establishment, features of operation, strategy of activity of one type of mutual aid company are revealed. The author analyzes the history of the company's growth, the reasons for success and «stagnation» in the activities of the HTVS. It was established that the main customers were homeowners. At the same time, the territorially insured property,

in most cases, was located on the outskirts of the city, which was, due to the high probability of fires, a more «unsafe portfolio». It was in such areas that private companies did not want to carry out insurance operations both from the point of view of fire danger and from the point of view of practicality. The Kherson Mutual Fire Insurance Society functioned on the basis of voluntariness and reciprocity, and not on commercial interest, and provided for the goal assigned to it - to protect the citizens of Kherson from losses caused during fires. At the same time, HTVS could not fully cope with the challenges caused by the increase in users of their services, which in the future led to financial difficulties and the need to re-organize the company's work.

Key words: Kherson, insurance company, fire insurance, mutual aid company.

У другій половині XIX – на початку XX ст. набуває поширення новий для України вид страхування – взаємне страхування, що був представлений у формі «товариств взаємодопомоги», «страхових кооперативів». «Взаємне страхування» – це форма некомерційного страхового захисту на основі домовленості групи осіб про відшкодування один одному в певних частках збитків у разі настання страхових випадків, а організаційною формою виступають «товариства взаємного страхування», члени-учасник яких одночасно є страховики і страховальщики¹. Самі ж «товариства взаємного страхування», «страхові кооперативи», на думку О. Віленчук, – це неприбуткові організації, що займаються наданням страхових послуг з метою захисту їх фінансово-економічних інтересів на випадок настання страхових подій².

Найчастіше утворювалися товариства взаємодопомоги з метою боротьби із наслідками пожеж. Упродовж другої половини XIX – початку XX ст. у найбільших містах України організовуються товариства взаємного страхування майна від вогню: Полтава (1863 р.), Херсон (1881 р.), Київ (1882 р.), Одеса, Харків, Житомир, Біла Церква, Чернігів, Васильків, Кроловець, Черкаси, Кременчук, Стародуб, Новгород-Сіверський, Ромни, Рівне. Одним з найбільших і найстаріших товариств взаємодопомоги були у Харкові (1864), Херсоні (1881), Києві (1882), Одесі (1875). При цьому у Києві, Харкові, Одесі функціонувало також і ряд галузевих товариств взаємодопомоги.

Проаналізуємо історію функціонування та діяльності одного з найстаріших товариств взаємного страхування – Херсонського.

Заявлена проблематика практично не висвітлена у історіографії, за виключенням поодиноких згадок про заснування та діяльність Херсонського товариства взаємного страхування від вогню. Але досить інформативними виявилися архівні джерела, які і спонукали автора до поглиблення вивчення питання функціонування, такого своєрідного об'єднання містян, як товариство взаємодопомоги, у місті з населенням до 60 тис осіб. Основним джерелом для вивчення заявленої проблематики став звіт інспектора Одеської комісії інспекторів страхових товариств про стан страхування у Херсонській губернії.

У другій половині XIX ст., як уже згадувалося, до складу Херсонської губернії входили такі великі соціально-економічні та військово-політичні центри як Одеса та Миколаїв. У зв'язку із цим значна частина страхових товариств, що працювала у губернії знаходилася в Одесі і при цьому не завжди мала своїх представників (страхових агентів) у Херсоні (наприклад одеське відділення страхового т-ва «Саламандра» мала представництво і агентів тільки в Одесі³). Станом на початок 1880-х років у Херсоні своїх представників мало два страхових товариства: Російське страхове товариство від вогню (представництво компанії) та Російське товариство морського, річкового і сухопутного страхування і транспортування вантажів (представництво компанії)⁴. Послуги з страхування у Херсоні, як

¹ Міловська Н. Корпоративні відносини у сфері взаємного страхування // Право і суспільство. 2017, № 5. Ч.2. С.83-87. С.83.

² Віленчук О. Еволюція становлення та розвитку некомерційного страхування в аграрній сфері / Вісник ЖНАЕУ. 2012. №1(2). С.96-105. С.96.

³ Страховые и транспортные компании // Новороссийский календарь на 1873 год, издаваемый в канцелярии Новороссийского и Бессарабского генерал-губернатора / Под ред. В. Михневича. Одесса: Тип. П. Францова, 1872. С. 188.

⁴ Там само. С. 190-191.

і у всій губернії, надавало також і губернське земство, яке у зв'язку зі встановленням одного тарифу для всіх міст губернії (у тому числі і для Одеси і для Херсона), мало малий відсоток страхових полісів⁵, що в умовах діяльності акціонерних товариств, які були більш адаптивними щодо тарифних планів, мав для херсонського земства згубний характер на розвиток страхування.

У 1880–1881 р. з ініціативи Херсонської міської управи було розроблено статут майбутнього міського товариства взаємодопомоги від вогню і подано на затвердження у МВС. А у січні 1881 р. уже розпочало своє функціонування Херсонське товариство взаємного страхування від вогню (далі – ХТВС), першими ж страхувальниками яких стала міська управа – застрахувавши у них всі будівлі, що перебували у їхній власності⁶. Загалом товариство мало право здійснювати страхування на території міста й на землях, які знаходилася у його власності. Діяльність товариства призупинялася, якщо загальна сума застрахованого майна буде меншою ніж 1 млн руб.⁷.

Перш ніж приступити до роботи ХТВС випрацювало зважену тарифну політику. Згідно статуту товариством вводилися періодичні скидки з премій⁸ у розмірі 5% через кожні 5 років, починаючи з 8-го року страхування, а при досягненні 60% подальші скидки призупинялися. Варто зазначити, що ця норма була застосована лише один раз для лісопилни, яка знаходилася на околицях Херсону, при цьому жодного разу по ній не було здійснено страхових виплат⁹. ХТВС встановлювався один тариф для міста та приміської зони, без розділення на категорії, як це зазвичай робили приватні акціонерні товариства, але при цьому була встановлена тарифікація за типом бу-

дівлі, матеріалів з якого збудовано¹⁰. У результаті цього ХТВС змогло значно знизити тарифи у порівнянні із приватними страховими компаніями, які діяли у Херсоні. Так, тарифи ХТВС на 20% були нижчі при страхуванні будівель, на 50% – при страхуванні рухомого майна і на 180-245% нижче при забезпеченні товарів.

Упродовж 1881-1909 рр. знижки за преміями ХТВС мали стабільний рівень, що засвідчує професійність у діяльності правління товариства, яке завжди здійснювало моніторинг страхових ризиків й об'єктивно оцінювало надання скидок з преміями (таблиця 1).

Таблиця 1. «Середня премія надана ХТВС за 1881-1909 рр.»

1881-1883	1884-1888	1889-1893	1894-1898	1899-1903	1904-1909
0,55%	0,49%	0,41%	0,46%	0,44%	0,46%

Уберігаючи себе від зайвих ризиків й, дотримуючись стабільності щодо тарифної політики, правління товариства були встановлені наступні правил, при яких не здійснювалися страхові виплати:

- 1) якщо пожежа відбулася у результаті повстань або ж військових дій;
- 2) у разі наданні страхувальником завчасно неправдивих свідчень, що матимуть вплив на оцінку майна або ж на встановлення страхових виплат;
- 3) якщо упродовж 14 днів страхувальник не повідомив про зміни у технічних характеристиках будівлі (ремонт), знаходженні у приміщенні легкозаймистих речовин, здійсненні промислових робіт, перевезенні речей чи товарів, які страхуються;
- 4) при порушенні термінів подачі заяви на відшкодування збитків (3 дні), не подачі доказів пожежних збитків (1 міс.);

⁵ Державний архів Київської області, ф. 483, оп. 1, спр. 5 «Протоколы заседаний комиссии и проект нового тарифа по строениям для городов и местечек Киевской и Херсонской губерний», 1909 г., арк. 48 зв.

⁶ Херсонский адрес-календарь на 1896 год. С историческим очерком г. Херсона. Одесса, 1895. С. 116-117.

⁷ Державний архів Київської області, ф. 483, оп. 1, спр. 5 «Протоколы заседаний комиссии и проект нового тарифа по строениям для городов и местечек Киевской и Херсонской губерний», 1909 г., арк. 48 зв.

⁸ Страхова премія – грошова сума, що її сплачує особа, яка укладає угоду страхування, яка є своєрідною платою за ризик, який бере на себе страхова компанія. Зазвичай страхова премія встановлюється як відсоток від суми угоди страхування, тобто тієї суми, яку страхова компанія сплатить особі у разі настання страхового випадку.

⁹ Така система знижок діє у страхових товариствах і по нині.

¹⁰ Державний архів Київської облвсті, ф. 483, оп. 1, спр. 5 «Протоколы заседаний комиссии и проект нового тарифа по строениям для городов и местечек Киевской и Херсонской губерний», 1909 г., арк. 47.

5) якщо упродовж 6 днів (при горінні товарів) страхувальник не передасть у правління товариства «точний и подробный инвентарь застрахованным товарам, находившимся на лицо в день пожара», складений за торговими книгами та іншими документами.

У ХТВС переважно страхувалися будівлі домовласників. При цьому територіально застраховане майно, у більшості випадків, знаходилося на окраїнах міста, що являлося, у зв'язку із високою ймовірністю пожеж, більш «небезпечним портфелем». Саме у таких районах приватні компанії не хотіли здійснювати страхових операцій як з точки зору безпеки пожеж, так і з точки зору практичності.

Такий розподіл страхового ринку у Херсоні зіграв з приватними компаніями «злий жарт». Так, за 1889-1907 рр., попри гірший склад страхових ризиків і менш сприятливі умови побуту страховиків ХТВС у порівнянні з майном застрахованим у приватних товариствах, рівень пожеж у товариства взаємодопомоги був менший майже у двічі ніж у своїх конкурентів (таблиця 2).

Таблиця 2. «Співвідношення пожеж у страховиків м. Херсон»

Тип будівель	ХТВС	Приватні компанії
Кам'яні буд. з надійною покрівлею	0,19%	0,42%
Будівлі інших класів	0,29%	0,84%
Середнє значення	0,21%	0,46%

Конкуруючи на страховому ринку ХТВС застосовувало прості методи: низькі тарифні ставки, моніторинг конкурентності, надання скидок й використання популістичної реклами. У «Пам'ятній книзі Херсонської губернії» за 1914 р. серед оголошень знаходимо заклик до страхування містян у ХТВС: «рекомендуем страховать все свои имущества-строения и всякую домашнюю обстановку в Херсонском обществе взаимного страхования от огня, которое помимо взимания удешевленной премии и периодических скидок до 30%, не перестраховует своих рисков за границей, как делают акционерные общества, а собирает капитал и остаются в стране. Пожарные убытки, обеспеченные Российским союзом обществ взаимных страховых и правительством, Общество уплачивает немедленно»¹¹.

На початку XX ст., попри середній рівень пожеж у страхувальників товариства фінансове становище ХТВС мало дещо критичний характер: зниження запасного капіталу, зростання збитковості, збільшення витрат на утримання товариства, що засвідчує не лише про певні прорахунки в управлінні товариством. Значною мірою на середній рівень збитковості впливали масові пожежі або ж значні пошкодження за полісами із великими страховими сумами, що мали місце наприкінці XIX – на початку XX ст. (1898 р., 1903 р., 1904 р.). При цьому на початку XX ст. рівень збитковості зростає, у порівнянні із першими роками діяльності, майже на 20% (таблиця 3). Загалом, упродовж 1881-1908 р. співвідношення пожежності/збитковості була для товариства взаємодопомоги благополучним (таблиця 3). У контексті аналізу збитковості у роботі ХТВС цікавим є факт того, що у середині 1880-х років на околиці Херсону (за Балкой) відбулася масова пожежа, під час якої було зруйновано 180 будинків й, за збігом обставин будинки, які були застраховані у ХТВС, зазнали мінімальних руйнувань.

Таблиця 3. «Співвідношення пожежності/збитковості за роками»

Роки	Пожежність (%)	Збитковість (%)
1881-1883	0,01	2,5
1884-1888	0,12	25,1
1889-1893	0,08	17,8
1894-1898	0,38	83,7
1899-1903	0,21	48,2
1904-1908	0,16	38,5
Всього	0,19	43,4

1 липня 1890 р., практично відразу після свого заснування, ХТВС вступило у Пензенський союз перестраховання й за 30 років перебування у ньому сплатила 62 тис. руб., при цьому отримала 11 тис. руб. комісії. Після підписання у 1909 р. нового договору перестраховання з Пензенським союзом херсонське товариство отримало більш сприятливі умови. Практика об'єднань страхових організацій для Російської імперії та українських земель на початку XX ст. набула більш масового характеру. З однієї сторони успішна діяльність ХТВС

¹¹ Памятная книжка Херсонской губернии на 1914 г. Херсон губ. стат. ком. Херсон : Тип. губ. правления, 1915. С. 13.

практично виключала потребу у перестрахованні, а з іншої сторони у разі масових пожеж на околицях, або ж один несприятливий рік, з доволі низьким та «плаваючим» запасним капіталом (1903 р. – 51 тис.; 1909 р. – 20 тис.), товариство мало усі шанси стати банкрутом¹².

Тому з метою забезпечення себе від неможливості сплати за полісами, правління товариства прийняло рішення¹³:

1) з 1 вересня 1908 р. до загальних зборів товариства (1910 р.) тимчасово припинилося надання скидок з преміями;

2) з 1908 р. підвищено ставки для «колібних» будов (зараховуються як змішані будівлі¹⁴), які до 1908 р. приймалися за тарифами кам'яних споруд;

3) вийти зі складу Пензенського союзу (у зв'язку із не вигідними договірними відносинами) й звернутися із проханням до міської влади про надання містом гарантій у розмірі 120 тис. руб. на випадок надмірних пожежних збитків (у майбутньому товариство відмовилося від цієї пропозиції).

Таблиця 4 «Страховий портфель Херсонського товариства взаємного страхування від вогню із розподілом на типи будівель»¹⁵

Будівлі		К-ть будівель	Страхова сума (тис. руб.)	Премія (руб.)
	Тип покрівлі			
<i>Кам'яні</i>	<i>Залізо</i>	828	3.230,9	10.746
<i>Дерево</i>	12	6,7	35	
<i>Камши</i>	18	7,8	58	
<i>Змішані</i>	<i>Залізо</i>	420	271,0	1.342
<i>Дерево</i>	40	11,8	113	
<i>Камши</i>	113	27,2	280	
<i>Дерев'яні</i>	<i>Залізо</i>	714	443,8	3637
<i>Дерево</i>	468	104,2	1290	
<i>Камши</i>	598	118,3	1861	
Всього	3211	4.221,7	19362	

¹² Державний архів Київської області, ф.483, оп.1, спр. 5 «Протоколи засіданий комиссии и проект нового тарифа по строениям для городов и местечек Киевской и Херсонской губерний», 1909 г., арк. 48-48 зв.

¹³ Там само.

¹⁴ Існувало 3 типи будівель: дерев'яні, змішані (поєднання при будівництві дерева і каменю), кам'яні.

¹⁵ Державний архів Київської області, ф. 483, оп. 1, спр. 5 «Протоколи засіданий комиссии и проект нового тарифа по строениям для городов и местечек Киевской и Херсонской губерний», 1909 г., арк. 47.

Таблиця 5. «Результати страхових операцій Херсонського товариства взаємного страхування від вогню за 1881-1908 рр.»¹⁶

Роки	Страх. будівель					Страх. рухом. майна і товарів		
	К-ть споруд	Страх. сума (т.р.)	Премія (руб.) ¹⁷	Збитки	Сума скидок з премі	Страх. сума (т.р.)	Премія	Збитки
1881	201	836,8	4272	10	–	55,2	377	–
1882	314	1.000,9	5587	260	–	117,7	500	–
1883	327	1.021,6	6092	163	–	107,6	522	–
1884	300	1.033,8	5070	406	–	101,3	531	–
1885	518	1.076,0	5659	751	–	109,3	685	–
1886	550	1.128,5	5486	456	–	110,6	741	–
1887	608	1.092,1	5235	5075	–	92,3	396	40
1888	582	1.025,9	4127	450	198	117,3	637	–
1889	610	1.053,2	4216	100	269	99,1	589	–
1890	821	1.267,9	4499	30	234	50,9	693	–
1891	1074	1.422,4	5647	2039	420	65,7	234	–
1892	1145	1.523,5	5476	300	591	48,0	201	–
1893	1174	1.660,1	8046	2897	711	85,2	366	–
1894	1220	1.640,3	8257	550	1159	97,9	469	82
1895	1413	1.810,7	8392	2330	1263	139,0	809	20
1896	1696	2.075,6	9312	1801	1576	199,7	890	30
1897	1958	2.320,5	10.377	7657	2904	205,8	1082	–
1898	2033	2.524,9	11.034	20.603	2227	120,7	215	9,637
1899	2345	2.271,4	12.976	3507	2374	99,5	408	–
1900	2587	3.124,9	13.860	8675	2736	156,2	638	–
1901	2637	3.251,1	14.410	6767	2922	153,3	630	–
1902	2839	3.392,7	15.127	4891	2252	150,1	665	–
1903	2887	3.770,8	15.612	11.470	2461	155,56	638	18
1904	2950	3.775,4	15.479	18.773	2705	170,7	687	–
1905	3054	3.976,1	15.918	3456	3047	223,1	843	–
1906	2935	3.954,3	15.593	3192	3278	240,9	931	130
1907	3230	4.300,0	16.064	3991	3409	224,4	919	24
1908	3214	4.241,8	17.669	4390	1933	277,4	1159	–

Вивчаючи історію результатів страхових операцій Херсонського товариства взаємного страхування від вогню упродовж 1881-1908 рр. варто зазначити, що на стабільність фінансового становища товариства впливали різні чинники. З таблиці № 5 ми бачимо, що попри зростання, у 1898 р., страхового фонду до 2,5 млн

руб., цей рік був одним з найгірших, адже внаслідок настання страхового випадку (пожежа) товариство зазнало збитків у 30 тис. руб. Скоріше за все пожежа мала масовий характер, так як окрім виплат за пошкодження будівель (20,6 тис. руб.), у 1898 р. також були відшкодування за рухомим майном і товарами (9,6 тис. руб.).

¹⁶ Державний архів Київської області, ф. 483, оп. 1, спр. 5 «Протоколы заседаний комиссии и проект нового тарифа по строениям для городов и местечек Киевской и Херсонской губерний», 1909 г., арк. 47-48 зв.

¹⁷ Із врахуванням скидки.

Не менш сприятливими були і 1903-1904 рр. адже за 2 роки товариство зазнало сумарно збитків теж на 30 тис. руб., при цьому у ці роки зафіксовано одні з найвищих показників за страховою сумою (3,7 млн руб.) та преміальними (15 тис. руб.). Аналізуючи кількісні показники діяльності товариства, можемо спостерігати одиничні випадки, коли товариство, скоріше за все, могло відмовлятися від преміальних (1891-1892 рр.) з метою утримання й розширення клієнтського сегменту.

Станом на початок ХХ ст. товариство потребувало реорганізації не лише у структурі і підході до ведення страхової діяльності, а й оптимізації внутрішніх витрат на свою роботу. Річний бюджет на управління й поточні витрати ХТВС на 1909 р. становив 7 тис. руб., а це 36% від суми премій, зібраних у попередньому році¹⁸. Не стабільністю відрізнявся і запасний капітал товариства, що є одним з основних показників успішності роботи. Наприкінці 1910-х років рівень запасного страхового капіталу ХТВС значно понизився з 51 тис. руб. у 1903 р.

до 30 тис. руб. у 1908 р., і 20 тис. у 1909 р. (останнє пониження запасного капіталу було пов'язано із терміновими виплатами державної ренти), попри це товариство очікувало повернення сум на його рахунки у розмірі близько 9 тис. руб. Все це засвідчує нестабільність у роботі товариства на початку ХХ ст., потреби у реорганізації роботи й підходів до страхової політики.

Отже, дослідивши результати роботи товариства, його фінансовий стан, можемо констатувати, що попри певні невдачі Херсонське товариство взаємного страхування від вогню функціонувало на засадах добровільності та взаємності, а не на комерційному інтересі, й забезпечувало покладену на нього мету – убезпечити містян Херсона від збитків завданих під час пожеж. Водночас, ХТВС не змогло у повній мірі справлятися з тими викликами, які були спричинені зі збільшенням користувачів їхніми послугами, що у майбутньому призвело до фінансових труднощів і потреби у реорганізації роботи товариством.

References

1. Vilenchuk O. (2012) *Evolyutsiya stanovlennya ta rozvytku nekomertsyynoho strakhuvannya v ahrarniy sferi. Visnyk ZHNAEU*. 1(2), 96-105.
2. Milovska N. (2017) *Korporatyvni vidnosyny u sferi vzayemnoho strakhuvannya/ Pravo i suspil'stvo*. 5 (2), 83-87.
3. Mykhnevycha V. (Ed.) (1872) *Novorossyyskyy kalendar na 1873 hod, yzdavaemyy v kantselyaryy Novorossyyskoho y Bessarabskoho heneral-hubernatora*. Odessa: Typ. P. Frantsova.

¹⁸ Державний архів Київської області, ф. 483, оп.1, спр. 5 «Протоколы заседаний комиссии и проект нового тарифа по строениям для городов и местечек Киевской и Херсонской губерний», 1909 г., арк. 48-48 зв.